

Політичні виміри свободи людини

УДК 32.321.39 (477)

ТРАДИЦІЯ ЯК ПІДСТАВА ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

Оксана Дащаківська

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
dashchakivska@yahoo.com

Розглянуто традицію як джерело легітимності політичної еліти, а також вплив традиції на легітимацію політичної еліти України. Особливу увагу приділено традиційному пануванню (за М. Вебером), риси якого вбачаємо в політичній еліті України 1994-2004 рр.

Ключові слова: легітимність, традиція, традиційне панування.

Актуальність. Легітимність політичної еліти є одним із ключових питань, коли йдеться про розвиток спільноти. Адже легітимність політичної еліти – це особливі відносини між елітою та суспільством, що ґрунтуються на консенсусній єдності щодо уявлення про певний символічний універсум. Традиція – один з найефективніших механізмів, що втримує суспільство в єдності, виконує регулятивні функції, навіть тоді, коли інші механізми не працюють. Традиція є важливим соціальним інститутом, що підтримує неперервність соціального життя. Через її посередництво суспільство засвоює основні цінності, норми, зразки поведінки. Традиція – це не тільки найбільш стереотипні її різновиди (звичай, обряд), вона поширюється на чимало сфер людського буття, у тому числі й на політику, і є необхідною умовою життєдіяльності. Тому важливо визначити місце традиції в процесах легітимації політичної еліти.

Об'єкт нашого дослідження – політична еліта, предмет – традиція в процесах легітимації політичної еліти.

Традицію як джерело легітимності вперше визначив М. Вебер. Філософ розуміє традиції як певні норми, що здавна мають силу. Суспільствам, у яких пріоритетною є роль традиції щодо легітимації влади, притаманне традиційне панування – особливий тип владних відносин. Специфіка традиційного панування насамперед позначається на взаєминах усередині еліти: між політичними лідерами та можновладцями і чиновниками. Мета нашого дослідження – визначити

місце традиції в легітимації політичної еліти України, а також з'ясувати, чи властиве Україні традиційне панування.

Роль та значення традиції в житті суспільства вивчали М. Вебер, П. Бергер, Т. Лукман, І. Суханов, український дослідник В. Бурлачук.

Є три основні підходи до визначення поняття традиції. Представники першого розглядають традицію в широкому значенні, ототожнюючи її зі соціокультурною спадкоємністю загалом. Прихильники другого обмежують поняття "традиція" сферою суспільною свідомості. Третій підхід тлумачить традицію як соціальний зв'язок індивідів і груп у суспільстві, як засіб соціалізації, творчий чинник практики повсякденного життя, вираження предметного світу людських взаємин і діяльності.

Ми послуговуємося розумінням традиції як форми відносин між індивідами та групами в суспільстві, акцентуючи увагу на ролі традиції в передаванні суспільного досвіду та знання, що акумулюється в суспільстві. Це механізм закріплення, відтворення і збагачення моделей соціальної поведінки, які дають змогу індивідам і цілим соціальним групам трансформувати об'єктивну реальність у суб'єктивну, що і є легітимацією. На думку П. Бергера і Т. Лукмана, традиція – це спосіб передати легітимність простими формулами, які можна було б легко запам'ятати та відтворити, вона надає явищу стереотипного характеру [1, с. 117].

Отже, традиції створюють часову вісь, яка пов'язує різні періоди соціальної історії, дає змогу пояснювати її перебіг та становлення того чи іншого політичного ладу. І хоча традиція передбачає повторюваність поведінки, однак, як це не парадоксально, традиція не замикає світу в рутині подій, що повторюються, у нескінченному ланцюзі наслідування правил і зразків. На думку В. Бурлачука, наявність традиції є способом, завдяки якому соціальне життя виходить за межі власної конечності, турбот про буденні проблеми, і трансцендується до універсальних цінностей [2, с. 144]. При цьому традиція може надавати нових значень легітимізованим явищам, сприяти закладанню фундаменту для нового ладу. Отже, традиція сама діє через людину та суспільство, використовуючи їх для реалізації закладених у ній принципів.

М. Вебер, виокремлюючи традицію як підставу легітимності, звертав увагу на її сакральний характер. Саме сакральність, трансцендентність цього поняття зумовлюють віру в сучасний політичний лад, як в одну з форм легітимності. Якщо за умов харизматичного панування політична еліта слугує транслятором легітимності на всю систему влади, то в разі традиційного панування традиції дають змогу легітимуватися еліті, здобувати підтримку населення.

Зважаючи на таке вагоме значення традиції, М. Вебер виокремив традиційну дію в класифікації соціальних дій і означив її як реактивне наслідування, розміщене на межі, а інколи поза межами того, що можна назвати осмисленою дією – ідеться про автоматичну реакцію на зовнішній світ. Такі дії найпоширеніші в межах традиційного панування.

Традиційне панування, що ґрунтується на вірі у святість того ладу і тих можновладців, які існують здавна, за М. Вебером, найхарактерніше для економічних владних і родинних зв'язків. "Об'єднання, у межах котрого здійснюється панування тут, є спільнота, той, хто віддає розпорядження, належатиме до типу "пана", штаб управління складатимуть "слуги", підлеглі будуть "підданими" [3, с. 160]. Традиція є священною основою ладу, тому сам правитель не повинен порушувати традиції, інакше ризикує втратити легітимність. Створення нових законів на тлі освячених традицій неможливе. Поза традиційними нормами воля володаря обмежується лише тими рамками, які щоразу впливають з почуття справедливості, тобто є досить умовними і гнучким. М. Вебер зазначає, що панування має дві сфери: суто традиціоналістську і сферу, що пов'язана з симпатіями та антипатіями володаря, його доброю волею чи сваволею.

В умовах традиційного панування володар розглядає всю державну адміністрацію як свою приватну власність, а політичну владу – як її корисний додаток. Коло політичної еліти є досить змінним, адже залежить від політичної волі правителя. У межах самої політичної еліти немає поняття компетенції, реального розмежування сфер діяльності. Обсяг легітимної влади окремого виконавця залежить від бажання володаря, якому всі ці виконавці безмежно віддані. Чинників призначають для вирішення окремих питань, їхню компетенцію встановлює володар. Немає чіткого розподілу управлінської праці, тому дуже важко визначити функції, обов'язки того чи іншого офіційного титулу, оскільки вони можуть бути дуже різні. Між структурними елементами політичної еліти – лідерами та управлінцями – визначальним є не службовий обов'язок, а особиста відданість (завдяки якій можна отримати вищі посади та ще більшу довіру від володаря). Політичний лідер рекрутує політичну еліту, враховуючи традиції суспільства та особисті симпатії.

На думку В. Макаренка, одного з дослідників поглядів М. Вебера, саме для традиційного панування характерне таке явище, як "кругова порука" [5, с. 168]. Кругова порука є своєрідною сумішшю традиціоналізму та сваволі. Вона дає змогу не загромаджувати апарат управління функціями контролю за чиновниками та керівниками нижчого рівня, адже всі "ниточки" для управління тим чи іншим чиновником зосереджено в руках одного правителя.

Макс Вебер виокремлює дві форми традиційного панування: суто патріархальне та панування зі становою структурою. У патріархальній структурі слуги цілковито залежать від володаря; їх рекрутують або суто "патримоніальним шляхом" (як рабів, кріпаків, євнухів), або ж позапатримоніальним (з числа не повністю безправних верств: фаворити, плебеї). Їхнє управління, на думку М. Вебера, цілковито гетерономне і гетерокефальне; вони не мають жодних власних прав на посаду. За умов повної залежності управлінців від лідера немає жодних гарантій уникнення його сваволі. Найяскравіший приклад – султанське управління. Аналізуючи цей вид панування, М. Вебер порушив важливу

проблему відносин у колі самої еліти: між лідером та чиновниками, особливо щодо сфери рекрутування політичної еліти та розподілу владних функцій.

Станова структура традиційного управління передбачає таке співвідношення управлінців та політичного лідера: чиновників і дворян утримують коштом правителя: його столу, складів, землі, яку отримано від нього ж на час служби. У цих відносинах згодом з'являється тенденція, коли чиновник прагне закріпити за собою право на землю, титул, які отримав від правителя на час служби, а це, у свою чергу, призводить до посилення незалежності чиновника. Тому в традиційному суспільстві "слуги" (за М. Вебером – управлінці) у складі політичної еліти є незалежними, з огляду на своє становище, соціально знаними особами; разом зі своєю посадою вони – через привілеї або концесії з правителем – одержують (фактично або через фіктивну легітимність) чи здобувають шляхом законної угоди (купівля, застава, оренда) "певного роду невідчужуване власне право на апропрійовану ними посаду, внаслідок чого їхня влада (хоч і в обмеженому обсязі) стає автокефальною та автономною, і матеріальні засоби управління перебувають у їх розпорядженні, а не володаря" [3, с. 162]. Саме такі відносини характерні для зародження аристократії – політичної еліти, для якої право володарювати є правом крові і, як правило, спадковим. Цей тип відносин породжує чітку ієрархію суспільства, а також зумовлює конкуренцію між власниками посад за сферу впливу, що, зі свого боку, приводить до чіткого розмежування змістовних сфер їхнього управління, до появи компетенції у виконанні управлінських обов'язків. Стосунки в межах політичної еліти регулюють традиція, привілеї, станова честь і "добра воля". Отже, владу поділено між вищим ешелоном та привілейованим управлінським штабом.

На основі відносин між лідерами та управлінцями Г. Моска згодом за типом рекрутування політичної еліти визначив два типи держав: бюрократична та феодална. У "феодальних" державах за належність до правлячої верстви родова знать зобов'язана не верховній владі, а своїм предкам (це й конститує спосіб елітотворення у державах такого типу). Правляча верства "бюрократичних" держав одержує свої привілеї завдяки верховній владі, що є суб'єктом рекрутування правлячого класу. Отже, можна сказати, що родова знать належить до влади завдяки економічним чинникам, а в умовах бюрократії визначальною є політика.

На думку О. Гаман-Голутвіної, залежність знаті від лідера характерна для мобілізаційних моделей розвитку суспільства. Історичним прикладом мобілізаційної моделі є внутрішня політика Німеччини в 1930-ті роки, СРСР за часів правління Сталіна. Радянську номенклатуру рекрутували на основі відданості лідеру (відмінність у тому, що необхідно було засвідчити відданість партії та режиму). У сучасних виявах цієї форми характерною ознакою є використання ідеологічних доктрин, сильного ідеологічного компонента. Нерівноправне становище лідера та управлінців є основою непорозуміння між ними. Пріоритет, як правило, має верховна влада.

Але такі протистояння нерідко зумовлюють виникнення легітимаційних ситуацій.

Українське суспільство, у якому вже 14 років функціонує реформована політична система, лише вибудовує власні традиції політичного панування. Однак збереглися й традиції, властиві попереднім етапам розвитку українського суспільства, і сьгоднішні владні відносини не позбавлені рис традиційного панування.

Зважаючи на сакральність самого поняття традиції, спробуємо дещо ширше розглянути її роль у легітимації політичної еліти України. Прагнучи зберегти легітимність як віру у правочинність, політична еліта завжди намагатиметься наділити свою владу сакральністю, і найпростіший спосіб зробити це – надати їй форм традиційності. Особливого значення набувають традиційні способи передавання влади, рекрутування та формування політичної еліти, співвідношення традиції та інновації у політичній діяльності. Для рекрутування еліти звичними є певні канали рекрутування. У демократичних країнах заведено формувати політичні еліти на основі політичних партій. Окрім партій, традиційні канали в американській політичній системі – відповідні школи та університети, у Франції – Вища адміністративна школа, в Радянському Союзі – вища партійна школа та адміністративний корпус директорів великих промислових підприємств. У Веймарській республіці, зазначає У. Хоффман-Ланге, намагалися змінити традицію формування політичної еліти, зокрема її виконавчої гілки, і, згідно з демократичною моделлю, спробували формувати її з парламентського оточення. Та вже незабаром було відновлено традицію: у виконавчу еліту, як і раніше, прийшли люди з адміністрації та "надполітичні експерти". Веймарська республіка не змогла змінити традицію [6, с. 53].

В Україні ще від часів Радянського Союзу політична еліта складалася з номенклатури і дотепер традиційні канали рекрутування політичної еліти – це середовище колишньої номенклатури. Звідти у політичну еліту України прийшли: Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Литвин, О. Зінченко. Водночас традиційним для України є набір політичної еліти з вищих ланок адміністративного управління та бізнесу: В. Ющенко, П. Порошенко, Ю. Тимошенко. Потрібно зазначити, що в період 1994-1998 років до політичної еліти включали кримінальні елементи: це було наслідком криміналізації бізнесу в Україні. На жаль, у нас наразі немає традиції формування політичної еліти на основі партійного керівництва. Це передовсім пов'язано зі слабким розвитком партійної системи, незначним місцем партій у суспільно-політичному житті. Однак останні президентські вибори та формування нового складу керівництва в країні (Кабінет Міністрів, СБУ, Податкова адміністрація) засвідчують залучення партій як каналу рекрутування політичної еліти. Пропорційна система виборів, яку запроваджено з 2006 року, посилить роль партій, а отже, на нашу думку, роль партії як джерела рекрутування політичної еліти стане традиційною.

Символічним є використання політичною елітою традиційних ознак української державності. Так, узвичаєним стало вручення лідерів держави гетьманської бурави українського козацького війська – символу влади. В. Ющенко як Президент України часто апелює до традицій українців, щоб засвідчити ідентичність українського народу та підсилити свою легітимність. Звичними стали відвідання вищих посадовців народних ярмарків, зростає роль національних історичних символів у символах влади.

У легітимації політичної еліти 2004 року очевидно є традиція вічевої демократії: ще з княжих часів Київської Русі рішення про управління державою приймало саме народне віче. Князь також брав участь у вічах, тому їх можна вважати загальнонародною владою. І хоча віча мали слабку організаційну структуру (на відміну від народних зборів в Афінах), однак відігравали важливу роль, адже віче могло навіть вигнати князя й обрати нового. У цьому контексті Помаранчеву революцію можемо розглядати як вияв традиції, що зумовило формування політичної еліти, – будемо сподіватися, нового зразка. Збори громадян легітимні за своїм визначенням, тому саме народні збори використав В. Ющенко для висунення своєї кандидатури для участі в президентських виборах, а вічевий Майдан став осердям Помаранчевої революції. Значення зборів у політичній історії українського народу досить значне, дотепер популярними є народні збори, мітинги, тому визнання "вулиці", робота з масами до сьогодні є важливим аспектом діяльності політичної еліти України.

Моделям поведінки владних еліт та ухвалення політичних рішень теж можна надати традиційності. І саме вони стають згодом чинником для легітимності політичної еліти та системи влади. Так, традиційно розглядають авторитарну та демократичну моделі поведінки політичних лідерів, командні та змагальні схеми ухвалення політичного рішення; акцент на запровадженні певного варіанта може привести до влади конкретну людину. Дослідження українського суспільства засвідчують, що впродовж 1994-2001 рр. збільшилася кількість громадян, які переконані, що потрібен сильний керівник, це дасть країні більше користі, ніж прийняття законів та різноманітні дискусії (1994 р. ці громадяни становили 41 % опитаних, 2001 р. – 49 %). Традиційний тип авторитарного способу управління, попри демократизацію суспільства, може зумовити зміни в системі влади.

Цікавим у цьому контексті є співвідношення традицій та інновацій. Це співвідношення визначають дві групи чинників. Першу задає вектор попереднього історичного розвитку, і вона завжди містить динаміку розвитку інновацій у системі наявних традицій. Друга група пов'язана з оцінкою характеру та способів збереження традицій у постійно змінюваному світі. Минуле, а саме там формуються традиції, має дуже багато образів та вимірів, тому дає чимало ґрунту для появи традицій. "Кожне явище, що мало місце в минулому (або вважають, що мало), можна визнати, за певних умов, традицією. Скільки разів відроджувалися явища, які було практично викорінено з суспільства і які

існували тільки в працях істориків і мріях поетів та ідеологів! Усе минуле – потенційна традиція" [7, с. 280]. Традиція – досить сильний аргумент легітимності, а тому влада завжди намагалася її використати. Конкретна форма влади претендує представити своє існування як постійне, успадковане від давнього. Інновація, отже, постає як продовження іншого виду традицій. Щоб надати легітимного змісту новому політичному явищу, політична еліта може застосувати конструювання традиції. Згадаймо початок демократичних процесів в Україні: у науковій думці відразу ж виник напрям досліджень, який намагається показати демократичну традицію розвитку українського народу. Водночас не змовкають і опоненти, які стверджують, що Україні притаманна монархічна традиція. Тому минуле завжди проглядається і проглядатиметься в подальших інноваціях. Однак традиційність інновацій притаманна не тільки інтерпретаціям владної еліти, традиційність виявляється навіть у її складі. Попри проголошений курс змін та реформ, трансформацій політичної системи, політична еліта у своєму складі завжди містить близько 50 % представників попереднього режиму.

Отже, традиція посідає вагомe місце в легітимації політичної еліти, стає інструментом політичної еліти для самолегітимації. Тому у владних відносинах бачимо риси традиційного панування, про які писав М. Вебер. Особливо це стосується рекрутування політичної еліти та розподілу функцій усередині еліти. Політичній еліті України початку 90-х років ХХ століття була притаманна відкритість і, крім представників колишньої номенклатури, вона поповнювалася опозиціонерами. Однак еліта, яка довела свою здатність виживати у трансформаційних умовах і зберігати за собою свій владний статус, уже від 1994 року починає замикатися, стає закритою, щобільше, еліта починає розглядати справи державні як свої приватні. Отримання тої чи іншої посади є пільгою від президента чи його оточення, а звідси починається корупція: право виконувати платні адміністративні функції є власністю володаря, а тому, як і інші такі права, його можна продати і навіть успадкувати. Головними критеріями входження в політичну еліту для чиновництва була відданість лідерам України, тому навіть у характеристиках того чи іншого представника еліти в ЗМІ не обходилося без означень "відданий – невідданий", "лояльний – нелояльний" до президента, якого підтримує чи не підтримує Адміністрація президента. Відповідно до традиційного панування, призначали тих чи інших осіб на управлінські посади. Відмовившись бути відданими, позбувалися посад голови обласних адміністрацій, керівники управлінь і відомств. З іншого боку, політикам, що демонстрували лояльність, завжди знаходили місце у владі. Згадаймо хоча б Є. Марчука, який пройшов "коло" у владі Л. Кучми. Навіть якщо тому чи іншому представнику не довіряють його безпосередні підлегли, проти його особи протестують, це не означало, що він випаде з політичної еліти. Досить часто його чекало нове призначення: керівник одного відомства очолював не менш перспективне інше (до прикладу, Ю. Кравченко: з міністра внутрішніх

справ – до голови Податкової адміністрації). У цьому виявляється інша властива традиційному пануванню риса – наділення компетенцією. Кожен представник еліти у межах своїх повноважень і компетенції залежав від президента. Хоча, звичайно, не варто відкидати ролі правових норм, що діяли і діють в Україні, однак дуже часто саме від політичної волі керівника держави залежало коло повноважень тієї чи іншої людини.

На думку болгарської дослідниці А. Крестевої, таке співвідношення між структурними елементами політичної системи не сприяє її розвитку. А. Крестева зазначає, що структура еліти перебуває якщо не в прямій, то в корелятивній залежності від стійкості політичної системи [4]. І політичні лідери, і політична еліта мають володіти певним рівнем автономності, що стосується передусім інструментального здійснення влади (за М. Вебером, як у становому пануванні). Окрім того, владні відносини завжди передбачають опозицію, а тому в суспільстві, відштовхуючись від принципу плюралізму, повинно існувати декілька груп, що борються за владу. Кожна з них також має бути автономна. Єдине, що обов'язково, – ціннісний консенсус усередині еліти.

Політична еліта, яка формується сьогодні, обіцяє змінити способи рекрутування еліти та відносини в самій еліті. Однак сьогодні ще рано робити висновки щодо цього.

Отже, політична еліта може застосовувати та інтерпретувати традицію як підставу легітимності. Традиційне панування, на думку М. Вебера, є суттєвим поступом до раціональної легітимності. Головним питанням для дослідника є визначення стану – носія культурних цінностей у суспільстві і того, за яких умов цей статус здобувають. М. Вебер схиляється до думки, що носіями є управлінці, які здобувають посаду за свої заслуги і мають засоби управління, відділені від впливу володаря. Таке управління нагадує бюрократію. Хоча сьогодні ми знаходимо вияви традиційного панування, що пов'язані з критеріями рекрутування еліти. Влада може самостійно конструювати традиції, необхідні для здобуття легітимності, традиція є підставою легітимності не лише еліти, а й методів реалізації влади з боку еліти, проектів, що їх еліта пропонує для розвитку суспільства. Легітимність на основі традиції, за Т. Лукманом і П. Бергером, має дещо інший характер, ніж інші її типи. Це відносини між "теоретиком", тобто тим, хто доносить традицію до індивіда, та самим індивідом, що майже завжди прагне порушувати традиції. І проблема такої легітимності не в технічній функціональності еліти, що є виразником певної традиції, а в її щирості та довірливості суб'єкта легітимності.

Література:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
2. Бурлачук В. Р. Символ і влада: роль символічних структур в побудові картини соціального світу. – К., 2002. – 263 с.

3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
4. Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // Социс. – 1996, № 4. – С. 19-29.
5. Макаренко В. П. Вера, власть и бюрократия: критика социологии М. Вебера. Изд-ство Ростовского Университета, 1988. – 304 с.
6. Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт // Социс. – 1996, № 4. – С. 50-57.
7. Шацький Е. Утопия и традиция. – М.: Прогресс, 1990. – 213 с.

TRADITION AS BASE OF THE POLITICAL ELITE LEGITIMATION IN UKRAINE

Oksana Dashchakivs'ka

L'viv National Ivan Franko University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, dashchakivska@yahoo.com

A tradition of a source of the political elite legitimacy, and its influence on the legitimacy of the political elite of Ukraine are considered in the article. The author focuses special attention on the traditional domination (by M. Weber), the features of what are characteristic features of the political elite of Ukraine in 1994-2004.

Key words: legitimacy, tradition, traditional domination.